

GONDOLATOK EGY VAK GYIMESI MUZSIKUSRÓL

Az alábbiakban felvázolásra kerülő esettanulmányban az interetnicitás problémavilágát nem az antropológiai kutatási gyakorlatban bevett konvencionális jelentéstartományban szeretném bemutatni. Az elemzésre kerülő példa remélhetőleg kellő szemléletességgel bizonyítja, hogy az interetnicitás kifejezéssel meghatározott problémakomplexum értelmezése nem kizárólag a különböző etnikai csoportok vagy az eltérő etnikumú személyiségek egymás mellett élésének kontextusában létjogosult. Az interetnicitás jelenségének legelemibb szintje az egyéniség. A most összefoglalásra kerülő gondolatok az 1994-óta Gyimesközéplakon folytatott szociál- és filozófiai antropológiai kutatásaink egyik témájának vázlatos ismertetésére támaszkodnak.

Az elemzés szempontjából fontos röviden utalni a helyszín adottságaira. Gyimes a Keleti-Kárpátokban a Tatros és mellékpatainak völgyében kialakult szövevényes, főleg magyar, de román és cigány etnikumú népesség által lakott település-együttes. Az izolált hegyvidéki környezet természetföldrajzi adottságaiból következően Gyimesben a lakosság főleg a nem klasszikus értelemben vett transzhumáló, vagyis nyári legeltető és téli istállózó állattenyésztésből és a férfiak közeli városokban vállalt munkájából él. Gyimes életét mind a mai napig erőteljesen befolyásolja a földrajzi, gazdasági és kulturális elszigeteltség.

Történetünk főszereplője Antal Zoltán, „Vak” vagy „Finánc” Zolti 1937-ben született Gyimesközéplakon, s azóta is itt él. Élete, személyiségfejlődése az interetnicitásként meghatározott problémakör sajátos vetülete, pregnáns példázata. Zoltiról, aki nagygazda család gyermekeként született korán kiderült, hogy gyengénlátó. Négy éves korára teljesen megvakult. Betegségének története pontosan nem ismert, bár a közvéleménynek tragikus eseményekről van tudomása. Egyesek szerint édesanyja a hosszúkas koponyával született csecsemő fejét nyomkodással akarta esztétikusabbra formázni, míg mások azt állítják, hogy a különböző „gyógyfőzetek” nem kívánatos hatása miatt vesztette el látását. 1944-ben mindkét szemén sikertelen operációt hajtottak végre Budapesten. Zolti természetesen fogyatékoságáról keveset és csak érintőlegesen beszél. A vak gyermek, majd fiatalember szocializálódása, beilleszkedése a 40-es, 50-es években még inkább autarch, komoly fizikai adottságokat igénylő hagyományos gazdálkodás rendjébe és a tradicionális kultúrában élő közösségbe nem volt zavartalan. A várható, a helyi viszonyok között jelentős örökség ellenére, ami önmagában a megél-

hetés garanciáját jelentette, Zolti praktikus észjárású és világszemléletű nagyapja a korán remek zenei érzékenységet mutató fiúnak hegedűt vásárolt, és a leghíresebb gyimesi primásnál „Pulika” Györgynél taníttatta. A külső motiváció hatására elkezdett és a „minden eshetőségre” a megélhetés biztos forrásának tekintett zenészkarrier már a tanulóévekben sem egyszerűen csak munkát, hanem rendkívüli örömforrást is jelentett Zoltinak. Tizenkét esztendőds korában már egész lakodalmat muzsikált végig, ami igen megerőltető volt, hisz a helyi szokások szerint a mulatság vasárnap déltől hétfő estig tartott. Zolti a kezdeti nehézségek után vaksága ellenére könnyen tanult zenélni. A 70-es években a hegedű mellett tangóharmonikázni is megtanult, sőt a miséken a harmóniumon is játszott, később pedig a templomi kórusban a basszus szólam vezetője lett. A helyi viszonyok közötti „szédítő zenészkarrier” ellenére a közösség a zenész-cigány dinasztiki primásait tehetségesebbeknek, jobb muzsikuskoknak tartotta, mint Zoltit, aki Zerkula János és Halmágyi Mihály mögött a harmadik muzsikusknak számít (számított) Gyimesközéplokon.

A zene mellett Zolti életének másik meghatározó motívuma a gazdálkodás volt. A kaszálás és néhány összetett munkafolyamat kivételével a gazdálkodás szinte minden elemét képes volt elsajátítani. Középlokon híresek azok az anekdoták, amelyek Zolti vakságához kapcsolódnak. Beszélik, hogy egyszer Zolti megrakodott szénásszekérrel ereszkedett le az eztenájától hazafelé vezető úton. Az eső után síkos, köves és szűk úton az egyik kanyarban utolért egy szekeret, amely a forduló ívét nem jól számolta ki és rakományostul belefordult az útszéli árokba. Mikor a pórul járt szekér gazdája látta, hogy Zolti marháit sikeresen vezette át a veszélyes szakaszon így szólt kísérőjéhez: *„Nekünk négy szemünk van és felborultunk, Zoltinak egy sincs mégis túltesz rajtunk. Hát tán jobb lenne, ha mi is kiszúrnánk a szemünket.”*

Ezt a jellemző történetet többek között maga Zolti is elmesélte. Az elemzés szempontjából jól mutat rá személyiségének egyik konstitutív elemére, a gazda identitásra. A gyimesi gazda mentalitását, s annak szerepét jellemző gondolkodásmódot, a valóságot kaszálók, szántók és jószágok összefüggéseként értelmező világlátást nagyapjától sajátította el. Büszkeséggel beszél arról, hogy életében minden téltre sikerült kellően felkészülni, felhalmozni megfelelő mennyiségű takarmányt, tüzelőt és élelmet az októbertől áprilisig tartó hideg időszakra. A mai napig sok autarchiális jegyet mutató gyimesi életmód követelményeinek való megfelelés egy vak ember részéről a közösség elismerését kiváltó teljesítmény.

Zolti személyiségének másik konstitutív motívuma a zenész identitás. A tradicionális gyimesi kultúrában a közösség jeles alkalmainak szinte mindegyikén igényelte és szokásainak koreográfiájába beépítette az élő muzsikát. A szolgáltatásként igénybevett „cigánymuzsika” funkcionális jelentősége összetett. Keresztelőkön, lakodalmakon, bevonuláskor vagy esetleg temetésnél is, az élő zene aktuálisan, az adott eseményhez illő előadásmódja, dallamvilága méltósággal, emelkedettséggel tölti meg az ünnepet. Ugyanakkor

kor a közösség számára reprezentatív jelzésértéke is van, hisz egyrészt; kifejezi a jeles alkalom „gazdájának” anyagi erejét, ami a társadalmi hierarchia fontos értéktényezője, másrészt; jelzi a közösség habituális rendjéhez való alkalmazkodást, ami minden alkalommal az együttélést szabályozó társadalmi, tradicionális normarendszer megerősítését és elfogadását jelenti.

A muzsika szerepének komplexitása a társadalmi rítusokban a zene értékének anyagi értelemben vett felértékelődéséhez vezetett. A zenészdinasztiák számára a monopóliumhelyzet és a szolgáltatásaik iránti igény állandó intenzitása a biztos megélhetést jelentette. Ugyanakkor a közösség a maga számára teremtett függőség élményét (ami valójában kölcsönös függőségi viszony volt) a zenész mentalitáshoz kapcsolt „cigány” identitás tudatosításával próbálta enyhíteni. Gyimesben általános a vélemény, hogy a cigányok lusták, nem szeretnek dolgozni, a zenészek könnyen keresik és még könnyebben szórják a pénzt és általában egész életmódjukkal radikálisan tagadják a polgári hatásoktól sem mentes gyimesi „csángók” értékvilágát. A jelen alkalom keretei nem engedik meg, hogy akár a cigányok megítélésének sztereotípiákon túli árnyalatait, vagy a szempontunkból fontos zenész-cigány identitást és gyimesi gazda-identitást részletes tipológiai elemzés tárgyává tegyük. Ugyanakkor első pillantásra világos, hogy a gyimesi társadalom ítéletében különbséget tesz a zenész-cigányok és a többi Gyimesben élő cigány között. Ahogy egyértelmű az is, hogy a zenész és a gazda szélsőségesen más kulturális- és magatartásmintát implikál.

„Vak” Zolti személyiségének strukturális kettőssége a zenész és a gazda antinomikus identitástípusainak az élet gyakorlatában történő realizálása az értelmezés számára hermeneutikai szempontból túlterhelt pozíció. Kérdés, hogy egyénisége miképp lett az a harmonikus, jó kedélyű, teljes személyiség, ami a megfigyelőre rögtön impresszív benyomást gyakorol. Zolti vaksága ellenére egyáltalán nem frusztrált, büszke életére. Sajnos egészsége az utóbbi években megromlott, ezért egyre kevesebbet tud mozogni.

Elemzésünk számára a Zolti személyiségében manifesztálódó probléma-komplexum nem lélektani szempontból érdekes. A feladat a személyiség önkonstitúciós elvének interpretációs gyakorlatként történő rekonstrukciója. Hogy lett Zolti azzá aki? Hogy volt lehetséges ezt az ambivalens személyiséget a közösség számára elfogadtatni? A kérdésekre adott válasz egyúttal a gyimesi cigány-magyar együttélés sajátosságait megvilágító magyarázatot is invokál.

Zolti személyiségének kulcsa „vaksága”. Az alapszituáció halmozottan hátrányos helyzet. A négyéves korában megvakult kislány életéselyei az 1940-es évek elején nem tűntek perspektivikusnak. Ez annak ellenére igaz, hogy Gyimesben egyrészt; a szélsőségesen nehéz megélhetési körülmények miatt főként a szezonmunkák idején nagyfokú volt a gazdasági kooperáció, a „kalákázás”, ami azonban a viszonyosság pragmatikus szabályai szerint működött, másrészt; a mélyen átélt katolicizmus, és az egymásrautaltság élményének következményeként fejlett empátia jellemezte az itt élők együttélé-

sét. A fogyatékosokkal szemben nemcsak magas fokú tolerancia, hanem a gondoskodás felelőssége is általánosan jellemző érték.

Általában elmondható, hogy a fogyatékosokkal szembeni tolerancia abban az esetben működik, ha a fogyatékos részéről erejéhez és képességeihez mérten a közösség megtapasztalja a beilleszkedést, az önmagát hasznossá tenni szándékozó akarat megnyilvánulását. Zolti esetében ez az elvárás maximálisan teljesült, hisz mind a gazdálkodás, mind a muzsikálás olyan teljesítmény, amellyel kivívta a közösség megbecsülését. Zolti – ahogy a vele készített interjúk szövegének elemzéséből kiderült – kitűnő érzékkel élt a rendelkezésére álló morális tőkével. Az 50-es években volt olyan nyár, mikor tizenhét lakodalomba fogadták meg muzsikálni. Annak ellenére, hogy nem ő számított a legjobb muzsikusnak ezt úgy érte el, hogy ugyanazt a munkát kisebb fizetségért vállalta el, mint a cigányzenészek. Az így szerzett jövedelem nagy részét visszaforgatta a gazdaságba, napszámosokat és kaszásokat fogadott fenntartva gazdasága egyensúlyát. Zolti két lábon állás, a gazdálkodó lét és a zenész lét ebben az összefüggésben egymást erősítő effektusok. A két szféra koegzisztenciája rávilágít arra, hogy Zolti személyiségének kettősségét milyen módon fogadtatta el a közösséggel.

„Vak” Zolti zenész népszerűségét nem csak relatív „olcsósága” alapozta meg, hanem az is, hogy magyar nemzetiségű. Ugyanakkor a cigány zenészek – igaz néha nehezményezték azt a konkurenciát, amit Zolti támasztott – szintén nyitottak voltak irányába, s maguk közé tartozónak érezték. A zenész társadalomban elfoglalt helyét tükrözi a 70-es évek közepén alakult zenekari formáció, ahol a két legismertebb cigányprímás – Halmágyi Mihály és Zerkula János – mellett harmonikás kíséretet látott el.

Zolti társadalmi helyzetét a köztességgel, az állandó átmenettel lehetne jellemezni. Ugyanakkor fel kell a figyelmet hívni arra, hogy az értelmezés számára megtévesztő módon kínáló megoldás, mely szerint Zolti egyéniségének fő jellemzője az éppen az adott szituációhoz alkalmazkodó szerepek (cigány prímás – gyimesi gazda) kaméleonszerű váltogatása, félrevezető. Ez azért sem képzelhető el, mert a fontos élethelyzetekben (ünnepek) a közösség elváráshorizontjában személyiségének mindkét énjére igényt tartott. De miképp lehetséges ez?

Zolti nem csak a személyiségét jellemző sokszínűséggel tűnik ki a gyimesközéploki társadalomból. Először 1960-ban járt Magyarországon, ahol Kodály Zoltán és Martin György is készített vele felvételeket. Másodszor 1987-ben, majd az 1989-es politikai fordulat után többször is megfordult a budapesti és vidéki táncházakban, de Erdélyben is sokfelé járt. Utazásai hozzásegítették, hogy a helyieknél sokkal tágabb horizontra tegyen szert. Ez, a változatos ingerek és tapasztalatok mellett Zolti önmagához és világához való sajátos viszonyának eredménye. Az átlagember információinak 80–90%-át vizuális úton szerzi. Mivel a vakoknál ez a legfontosabb perceptív szféra kiesik ezért szükségszerűen a mediatív, analitikus tudatállapot nagyobb jelentőségre tesz szert, mint látó embertársaik esetében. Zolti vak-

sága miatt sokkal intenzívebb szellemi erőfeszítésre kényszerült, mint a közösség többi tagja, hogy a vele szemben támasztott elvárásoknak megfeleljen. Ez még inkább árnyalta egyébként is gazdag személyiségét.

Ha Zolti gondolkodását általában akarjuk jellemezni, akkor azt nevezhetjük analitikus, asszociatív jellegűnek. Ez persze nem jelent a kifejezés eredeti értelmében absztrakciót, az érdekes azonban az, hogy gondolatainak konzekvenciái mégis elvontak. Vizsgáljuk meg a kérdést egy példán keresztül!

Zolti egy alkalommal nagy lelkesedéssel mesélt ifjúkoráról, beszélt udvarlásairól és arról, hogy mennyire kedvelte a „szép” lányokat. A kérdésre, hogy honnan tudta, hogy választotta szép, ha egyszer nem látta magától értetődő könnyedséggel válaszolt: „*Azt tudja az ember.*” További érdeklődésünkre, amelyben ennek az empirikus bizonyosságnak a forrására, lényegére kérdeztünk rá, homályos válaszokat kaptunk. Valami fontos dolgokra mégis fény derült. Mivel Zolti számára az esztétikai szép szükségyszerűen nem lehet azonos a vizuális szép élményével, esetében a „szépség” tudása a lelki, szellemi harmóniára vonatkozó nyitottság metaforája. Nem lehet célunk az esztétikum kérdésének elemzése sem Zolti, sem általában a gyimesi társadalom esetében. Arra viszont utalnunk kell, hogy Zolti megélt következtetése, az esztétikai szép fenomenjének a vizualitás kizárólagosságának kontextusából történő kiemelése, a „szép” komplexitásának fogalmi rehabilitációja rendkívüli teljesítmény egy olyan kulturális környezetben, amely alapvetően vizuális. A „vak” muzikus válasza önmaga számára túlmutat a közösség értelmezési tradícióján, ezért interpretációs bravúr.

Ha gondolkodásának eljárás módját rekonstruáljuk érdekes következtetésekre juthatunk. Mivel a szép megtapasztalása számára vizuális élményként lehetetlen, viszont ez a nyelvhasználat egyik leggyakrabban exponált, legterheltebb kifejezése, ezért Zolti számára kézenfekvő, hogy a „szépség” fogalmát a hangok, a muzika világának terrénumában tölti meg jelentéssel. A muzika nem kizárólag a hangok zeneiségét jelenti, hanem textualitást is. Az éneke szövege, vagy a beszéd „zenéje” olyan támpontok Zolti számára, amelyek a világban való tájékozódás fő „útjelzői”. A gyimesiek számára Zolti megítélésének ez fontos szempontja. Csodálattal figyelték, hogy hangja alapján tudta megkülönböztetni jószágait és az embereket járásukról felismerte az utcán. Ez a Zolti vakságának tényéből levonható természetes következtetés azért tesz szert jelentőségre, mert Zolti a hangok világának nem laikus „hallgatója”, hanem avatott értője: zenész. A muzika és nyelv kettőségeként felfogott világban való tájékozódás mélyen interpretatív létmód. Ezt Zolti a hagyományos gyimesi népzene („cigáyzene”) értékvesztéséről alkotott felfogásában tette nyilvánvalóvá, amikor a fiatalabb generációk részéről megnyilvánuló érdektelenségről panaszkodott. Kérdésünkre, hogy a modern muzsikát, az új zenét kedveli-e tagadóan válaszolt. Indoklása szerint a modern zenével szembeni ellenszenvének oka, hogy az zavaros, kakofon, érthetetlen, ezért nem szép. Ami szép, azt meg kell érteni, vagyis a

„szép” érthető, mert harmonikus. Világa a zene analógiájára a hangok harmonikus rendjének lenyomataként létezik számára. Az érthetőség a dal szövegének és a dallamnak egymásra utaltságában teljesül. Elemzésünk szempontjából nem a gondolkodásában felfedezhető egyébként igen színvonalas modernitáskritika az érdekes, hanem a gondolkodását jellemző integráló, szintetizáló attitűd.

Itt válik érthetővé, hogy a személyiségének alapjait jellemző kettősség, hogyan oldódik fel az egyéniség harmóniájában. Vaksága hatására és egyéni erőfeszítése következményeként kialakult kifinomult interpretatív világlátásban a gyimesi-gazda és a zenész-cigány identitás nem tűnik oppozíciónak. A közösség értékrendjét jellemző hagyományos ellenszenv sztereotípiái, megmerevedett előítéletei érvénytelenek számára. A két identitás olvasatában sokkal inkább egymás természetes kikészítése.

Zolti személyiségében két etnikum, kultúra identitása ötvöződik. Egyénisége a bizonyíték, hogy a kulturális identitás az egymás mellett élés nem zárólag elválasztó értelmű megkülönböztetése, hanem éppen ellenkezőleg a másikkal való azonosság legnagyobb lehetősége is. Ennek teljesülése olyan implicit strukturáló elveket szabadít fel, amelyek egyrészt; a kultúrák, a különböző etnikumok közötti átjárhatóság garanciái, másrészt; minden civilizáció alapvető konstitutív gyökerei. Zoltiban, muzsikájában ezért ötvöződhet természetes módon a gyimesi-gazda és a cigány-zenész identitása.